

УДК 81'443

АДАМ АБАЛЫН БИЛДИРГЕН СЕЗИМДИН ИЗИЛДЕНИШИ
ИССЛЕДОВАНИЕ ЧУВСТВО ВЫРЕЖЕНИЯ СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА
HUMAN FEELING RESEARCH

*Рыскулова Г. У. – филол.и.к., доцент,
Байгозуева Н.М. - улук окутуучу,
ЖАМУ, Журналистика жана мамлекеттик тил кафедрасы.*

Аннотациялар: Адам абалын билдирген сезимдердин түрдүү илимдерде изилдениши, ар кандай көз караштагы иликтөөлөр талданып, акырында тема боюнча негизги жыйынтыктар берилет.

Исследование чувство выражения состояния человека в разнообразных науках, талкуются различные точки зрения исследований, в конце описываются основные результаты темы.

The article deals with human feeling research and there are discussed different opinions. At the end of the article there is given a conclusion about the theme.

Адамдар турмуштук муктаждыктарын орундатуу үчүн башкалар менен аралашып ой бөлүшүп, сүйлөшүү процессинин жардамында мамиле түзүшөт. Башкалар менен ой бөлүшүп сүйлөшүү аркылуу мамилелелешкен ал адамда жаңы идея, ой пайда болуп, аны турмушта иш жүзүнө ашырууга аракеттенет. Бул аракеттерин орундатууда турмуштун ар кандай тоскоолдуктарына, кыйынчылыктарына туш болушат. Жашоодогу мына ушундай тигил же бул нерсе менен болгон кагылышуулар, түрдүү көрүнүштөр, кубулуштар баш мээде чагылып, ага таасир эткендиктен, аларга карата организм жооп кылып өз мамилесин билдирет. Адамдардын ар кандай нерселерди сезүү туюусунун коомдук турмуштагы мааниси чоң. Курчап турган сырткы дүйнөнү таанып-үйрөнүүдө биздин сезүү-туюуларыбыз зор мүмкүнчүлүктөргө жол ачат. Ал эми ошол таасир этүүчү нерсе козгогуч болуп саналат да, ошого жараша адамдын сезимдери келип чыгат. Сырткы дүйнөнү сезүү туюусуз, адамдардын ортосундагы муктаждыкты орундатууну, чындыкты издеши эч качан болгон эмес, ансыз элестетүүгө, түшүнүүгө да мүмкүн эмес. «Адамдардын курчап турган чөйрөдөгү ар кандай көрүнүштөргө, предметтерге, башка адамдарга болгон мамилесин жана кылык жоруктарын, өзүнүн жасаган ишине, аракеттерине карай түрдүү маанайларын, мамилелерин билдирип аларды баштан өткөрүүлөрүн сезим жана эмоция деп түшүнөбүз» - дейт Б.М.Теплов (5.155-б.). Бардык эле адамдар өздөрүнүн турмуштук муктаждыктарын канааттандыруунун аракетинде жүрүп, курчап турган чөйрөнүн, түрдүү адамдар менен мамилелешүүдө, күтүлбөгөн жагдайлардын таасирине туш болушушат. Ал таасир этүүлөр адамдын баш мээсине, нерв системаларына чагылып, алар аркылуу өтүп анализденип, таасир этүүнүн дүүлүктүрүүсүнөн улам оң же терс сезимдер келип чыгат. Адамдагы сезимдердин оң же терс деп ажыратылышын, алардын жаралыш убактысын өлчөөгө эч мүмкүн эмес. Сезимдин жаралышы, алардын ажыратылышы эң кыска убакыттын ичинде билинбестен дароо эле даяр программа сыяктуу аткарыла берет. Турмуштагы адам ойлогон бардык эле жасаган жумушу же аракети ишке аша бербейт. Адамдын ички ой сезими, каалоосу иш жүзүнө ашышы үчүн жандуу сүйлөшүү процессинин негизинде гана билдирилип, анын бардык аракеттерин түшүндүрүлгөн. Ички сезимдер атайын тилдик каражаттар менен билдирилген. Адам түбөлүккө жакшы жашоо үчүн үмүттүү аракеттенүү менен катар алдыдагы болуучу бардык тоскоолдуктарды жеңип чыгууда түрдүү сезимдерди билдирип, бир канча психологиялык абалды баштан өткөрөт. Эгерде адам

өзүнө жаккан ишти аткарса, ал иш жүзүнө ашса, адам сүйүнөт өзүнө-өзү ыраазы болот, эгерде ал иш аткарылбай калса, же өзүнө жакпай калса, капаланып, кайгырат. Иш аягына чыкпай калгандан эмес, анын туура эмес жыйынтык бергенинен адам өзүн-өзү жек көрө баштайт. Адамдагы сезим ар түрдүү болот. Анын ар түрдүүлүгү адамга таасир эткен козгогуч күчтүн оң же терс сапатына жараша келип чыгат. Курчап турган чөйрө адамга таасир этүү менен ошого жараша мамиле түзүлөт. Эгер таасир этүү жаман жыйынтык берсе адам мурун жактырып жүргөн буюмун, ар дайым угуп жүрчү жактырган музыкасын, тамактын даамын да жактырбай калат. Мына ушундай абалда адамда турмуштан көңүл калуу сезими пайда болуп, психологиялык ал абалы начарлап өзүн башкалардан оолак сезе баштайт. Бирок бардык эле адамдар мындай абалды бирдей эле баштан өткөрө беришпейт. Эгерде таасир этүүнүн күчү жагымдуу сезимдерди козгосо адамга бардык нерсе да сүйкүм көрүнөт, бардыгын жакшы маанайда кабыл алат. «Жагымдуулук жана жагымсыздыкты баштан өткөрүү биздин сезимдерибиздин элементи жана биринчи белгилери катары эсептелет» - дейт П.И.Иванов (11. 316). Адамда жагымдуулук, жагымсыздык ал абалдын жаралышы кандайдыр бир сезимдин башталышы экенин белгилегибиз келет. Себеби, жагымдуулук маанай түзүлсө, жагдайга карап адамда сүйүнүү, кубануу, ашыгуу, жыргалга батуу сезимдери жаралат. Жагымсыз маанай түзүлсө, жагдай-шартка жараша коркуу, ачуулануу, жек көрүү, кайгыруу, өкүнүү, көңүл калуу ж.б. сезимдердин бири пайда болушу күтүлөт. Маанайдын төмөн же жогору болушунан адамдын психологиялык ал абалы өзгөрүлүп, адамда сезимдердин чөйрөсү пайда болот б.а. патриотизм, кубаныч, коркунуч, таң калуу жана кайгы. Сезим – бул адам эмне иш жасаган болсо, ошого карата баалоо мамилеси, жан дүйнөсүндөгү толкундоолору, объектиге болгон түрдүү маанайды баштан өткөрүүнүн тарыхый жактан иштелип чыккан чагылдыруунун формасы. Предметке болгон сезимдин чагылдырылышы образ түрүндө эмес, алардын өздөрүнө карата адамга, коомго, алардын керектөөлөрүнө, кызыгууларына жана идеяларына болгон мамилеси түрүндө берилет. Ошондой эле адамдын сезими жөнүндөгү ар кандай аныктамаларды, алардын түрлөрү жөнүндө лингвистикада да өз учурунда изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. Адамдардын ички ой сезими, эрктик мамилелери адам баласынын эмгектенүүсүнүн бардык учурунда активдүү орунду ээлеп, адамдардын башкаларга болгон түрдүү мамилелерин ички сезимин, эрктик жана турмуштук мамилелерин билдирген сүйлөшүү процессинин маанилүү бөлүгү экенин айтып келишкен. Орус окумуштуусу В.В.Виноградов «Сырдык сөздөр азыркы тилде субьектинин кептик белгилеринин жандуу жана таза бай катмарын өзгөчө субьектинин эмоционалдык эрктик реакциясын билдирүүдө кызмат кылган белгилердин тикеден-тике аракеттерин субьектинин эмоционалдык баштан кечирүүлөрүн сезүү, аффект, эркти билдирүүлөрүн түзөт»- дейт (7.745.). Ушундай эле ойдо сырдык сөздөрдүн адамдардын пикир алышуусунда өзгөчө орунда тураарын француз тилчиси Ж.Вандриес белгилеп кеткен. Ал: «Сөз түркүмдөрүнүн ичинен сырдык сөздөр пикир алышууда болуп көрбөгөндөй кең маанилүү, анда кандайдыр бир башка сөз түркүмдөрүнө окшобогон, өзгөчөлөнгөн башка бир тизмектеги көрүнүш бар» - дейт (1.114.). Адамдын жашоого болгон көз карашын билдирип, ага көрк берип, өмүр бою ар бир аракетин коштоп жүргөн сезимдер пикир алышууда да жандуу тилдик каражаттар менен билдирилип, сүйлөшүүнүн мазмундуулугун, боёктуулугун түзүп турат. Адамдын сезимине байланышкан сөздөрдү изилдөөдө кыргыз тил илиминде да бир нече эмгектер жаралган. Сырдык сөздөр тууралуу С.Иманалиевдин «Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр», Б.Керимжанованын «Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр жана тууранды сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүгү», Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери жөнүндө», ошондой эле жогорку окуу жайларынын морфология боюнча окуу китептеринде «Кыргыз адабий

тилинин грамматикасы», «Азыркы кыргыз тили, морфологияда» сырдык сөздөр тууралуу илимий маалыматтар берилген.

Адамдын турмуштук муктаждыгын канаттандыруунун эң башкы жолу анын көңүл маанайы менен байланыштуу экени тилчи окумуштуулардын да пикирлеринде өз учурунда далилденген. Сезимди билдирген сөздөр пикир алышуунун көрктүүлүгүн арттырып, ошол эле ойду ачык, так билдирүүнү камсыздап турат. Ал эми биздин бардык иш аракеттерибизди ички сезим коштоп жүрүп отурат. Эгер адамдын муктаждыгын орундатуу үчүн ички сезимде каалоо жаралса, анда ал аны иш жүзүнө ашырууга аракеттенет. Эгер каалабаса, аткаруу үчүн сезим жок болсо ал каалоо ши жүзүнө ашпайт. Адамдардын эмгек ишмердүүлүгү, бардык карым-катыш мамилелери сезимсиз аткарылбайт. Биздин жашообуз, ой жүгүртүүбүз, каалообуз сезим менен тыгыз байланышта. Жасаган иш аракеттерибиздин, ой жүгүртүүбүздүн канчалык деңгээлде чындыкта тууралыгы, анын пайдалуу экендиги да кайра эле ички сезимдерибиз аркылуу бааланып, баркталат. Баш мээде сезимдердин козголуусу менен алар анализделип, талданып ага ичтен оң же терс баа берилип, акырында ал башкаларга сыртка билдирилет. Адамдын мээсине таасир эткен козгогучтун оң же терс экени баамдалып, аны жалпыга билдирүүдө аны уккан экинчи, үчүнчү тараптагылар да ага өз баамында баа берип талдашат. Ошентип адамдардын психологиялык абал учурундагы түрдүү сезимдерине жеке, жалпы баа берүү менен коомдо жалпылаштырган сезимге болгон түшүнүк келип чыгат. Коомдук мындай жалпылаштырган сезим түшүнүгүнө Ата Мекенди, жерди, энени сүйүү, патриоттуулук, ынтымактуулук, достук, шериктештик сезимдери келип чыгат. Тил илиминдеги ички сезимди туюндурган сырдык сөздөр жөнүндө: «Адамдын окуяга, нерсеге карата ички ой сезимин, маселесин туюнткан сөз түркүмү. Сырдык сөз морфологиялык жактан өзгөрбөйт, синтаксистик жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт жана сүйлөмгө мүчө боло албайт, сүйлөмдүн жалпы мазмуну менен маани жана интонациялык жактан ажырагыс байланышта болот. Сырдык сөздөргө суроо берилбейт. Түзүлүшүнө карай сырдык сөз тубаса (А!, О!, Өх! Ай!) жана туунду (О-ойт, катуу=күн> катыгүн) деп ажыратылат; лексикалык жактан үч негизги топко бөлүнөт: ички сезимди туюнткан сырдык сөз. Мис. Бах! Катыгүн Кап! эркти туюнткан сырдык сөз . мис. Чу!, Күчү-күчү! Тырр! , турмуш-тиричиликке жана салтка байланыштуу сырдык сөз. Мис. Ассалом алейкум! Алейкумассалам! Кош!, Кайыр!, Ыракмат!». Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр семантикалык жагынан көп маанилүү (мис. Пай-пай!, Апей!, Кап!), бир маанилүү (мис. Баса!, Ураа!, Ичкий!) деп эки топко бөлүнөт» - деп чечмеленип түшүндүрүлөт (3.493.). Ушул эле эмгекте адамдын сезимин туюндурган сезимдик сөздөр жөнүндө мындай делет: «Сезимдик сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн ички сезимин, көңүл күүсүн (кубануу, ырахаттануу, кубаттоо, мактоо, өкүнүч, кайгыруу, ачуулануу, коркуу, чочуу, кекетүү ж.б.) билдирет. Ички сезимдик сырдык сөздөр башка топтогу сырдык сөздөргө караганда өзүнүн саны жагынан арбын жана алардын дээрлик көпчүлүгү көп маанилүүлүк касиетке ээ» - делет (3.388.). Айтылгандардан улам ар кандай багыттагы көз караштардын жалпы жонунан окшоштугун байкоого болот. Ошол эле учурда айтылгандардан төмөнкүдөй жыйынтыкка келсек. Сезим – ар кандай көрүнүшкө же предметке карата адамдын жеке мамилесинин түрдүү психологиялык ал абалды баштан өткөрүүсү. Адамда ички сезимдердин болушу анын оң сапаттагы баалуулугу менен башка жаныбарлардан ошол сезимдерин билдире алганы менен айырмаланат. Адам ички сезимин аң сезимдүү сыртка билдире алганы менен жаныбарлардан айырмалануу менен катар эле турмуштагы баштан өткөргөн сезимдерин муундан-муунга өткөрүп берүү жагы менен да өзгөчөлөнөт. Аны өткөрүп берүүнү биз атайын үйрөнбөйбүз ал бизге жаралгандан эле ген аркылуу өтүп жүрүп отурат. Учурунда англис окумуштуусу Э.Сепир да ушуга окшош ойду белгилеген : «Тилди өзүнчө бир бүтүндүк катары далилдегенибиздей, келип чыгыш жагынан сырдык

сөздөр тарыхый жана психологиялык негизинде тилдеги үн чыгаруу инстинк аркылуу берилгендей табигый инстинктке жакын экенин көрсөтүүгө болот» (9.7.). Сезим адамдын организминин бардык бөлүгүн ээлейт алар адамдын ал абалына белгиленген типтеги маанайды баштан кечирүүнү берет. Организмдеги бардык функциялардын интеграциясы көз ирмегенчелик убакта инстинкт аркылуу иштелип чыгылат, сезимдер өздөрүнчө эле организмге пайдалуу же зыяндуу сигналдар түрүндө таасир этет. Адам организминин бардык жерине тараган сезимдик сигналдар өзү менен кошо кайсы бир маанайды алып жүргөн информацияларды жеткирет. Бул сигналдардын айрымдары оң же терс экенине карап адамга катуу таасир этип ал көпкө сакталып калат. Адам аны көпкө унутпай өз турмуштук тажрыйбасында пайдаланып, эстеп башкаларга айтып жүрөт. Адамдагы катуу таасир этип эсинде бекем сакталган информациялар кан аркылуу муундан-муунга даяр тажрыйба катары өтүшү да мүмкүн. Азыркы күнгө чейин бир канча жыл же кылым мурун болуп өткөн адамдардын психологиялык баштан кечирген абалдарын түшүндүргөн сезимдер алардын таасирлерин окуп, угуп ошол замат элестетип, сезип туябыз. Анын кандай экенин, ал учурда адамдын абалы кандай абалда болоорун алдын-ала билип жүрөбүз. Алардын айрымдарын баштан өткөрүп көрбөсөк да сезип, билебиз. Ага алдын ала даяр болобуз же кандай жагдайда болоорун, анын таасири кандай болоору белгилүү. Адам жада калса мурдараак болуучу, белгилүү бир жагдайга байланыштуу, кубулушту, аракетти таасир этүүнүн механизмдин алдын ала сезет. Мына ушунун баары адамдын тарыхый жактан баштан өткөргөн психологиялык абалдарынын кан, ген аркылуу берилиши менен түшүнсөк болот. Сезим тарыхый жана социалдык жактан шартталган көрүнүш. Алар ар түрдүү элдерде ар түрдүүчө пайда болуп, түрдүү тарыхый этаптар боюнча да айырмаланышат.

Ар кандай сырткы таасирлерден улам баш мээде пайда болгон сезимдик көрүнүш көптөгөн чагылууларды өз ичине чогултуп, жыйнайт. Алардын ичинде бизди курчаган пайдалуу жана зыяндуу факторлордун иш аракеттери да топтологон. Сезимдик көрүнүш өзүнүн жалпылоочу ушундай касиетинин жардамында болжолдуу маалыматтарды кабыл алууга, жаңы козгогучка карата так чечим чыгарууга аны эсте сактаган маалыматтар менен салыштырууга жардам берет. Баш мээдеги пайда болгон сезимдик тон адам ишмердүүлүгү кайсыл жакка багытталса, кайсыл жакка агып жөнөсө, аракеттенсе ошого көз каранды. Сырткы көрүнүшү анча маанилүү болбогон адамдар деле кээде сезимдик көрүнүшүндө бир нерсени жакшы билиши жана максатка умтулуучулугу менен башка адамдын көңүлүнө таасир этип, өзүнүн эмгек өндүрүмдүүлүгүн, жетишкендиктерин жакшыртат.

Сезим адамдын башкаларга болгон мамилесин гана чагылдырбайт, ал кандайдыр бир информацияны алып жүрөт. Ошол эле мезгилде сезим адамдын турмуштук ар кандай муктаждыгы жана аны канааттандыруудагы ар кандай иш аракеттери менен да тыгыз байланышта болот. Адамдын турмуштук ар кандай зарыл муктаждыгын канааттандырууда өз алдынча мамилелешүү жана кызматташууда сезимди эки башка фундаменталдык топко бөлөбүз. Мунун биринчисине ар кандай маанайды баштан өткөрүү менен, адам муктаж болгон нерсенин кайрадан эле себепке өтүп, сезимдин жаралышына айлануусу эсептелинет. Башкача айтканда адам муктаждыгын канааттандырууда таасир эткен нерселерден баш мээде дүүлүгүү жаралып, андан улам адамда сезим жаралат. Бул баштан өткөрүлгөн маанайлардын келип чыгышы улам курчуп отуруп, татаалдашып, адамдын кээ бир муктаждыктары үчүн ачык аракетке өтүшүнө алып келет. Ал аракетин экинчи жак болгон эмоционалдык көрүнүш каалоону, ниетти жетектөөдөн келип чыгат, адамдын ишмердүүлүгү (ички жана сырткы), бөлөк шарттарга карата башкаларга белгилүү мамилесин билдирет, жагымдуу же кыйынчылыкты жараткан (коркунуч, кайгы), конкреттүү жетишкендиктерге (кубаныч, өкүнүү), түзүлгөн же мүмкүн болгон жагдайларга карай аныкталат. Мындай эмоционалдык боёктуулукка ач болгон адамдын

тамакка болгон муктаждыгын, анын бул учурдагы тамакка болгон каалоосун, ага жакындашкан аракетин белгилей кетсек болот. Мындан алып караганда сезимди жалаң эле эмоциянын сферасынан көрүүгө туура келет: кубаныч, кайгы, коркунуч, толкундануу, жагымдуу жана жагымсыз маанайды баштан кечирүү. Сезимдин түрдүүлүгү жөнүндө дагы сөз кыла турган болсок: «Жылуу сезим», жарык сезим, коом алдындагы сезим, атуулдук сезим, жоопкерчилик сезими, ата-энелик сезим, кесиптик сезим, жалгыздык сезими» ж.б. Ал эми сезимди эмоцияга салыштырмалуу башка категориядагы нерсе экени жөнүндө айтылган да пикирлер бар. Бул жөнүндө А.А.Салиев мындай дейт: «Эгер эмоция жан дүйнө кыймылынын тону катары көрүнсө, анда экинчи категорияда колдонулган сезим көрүнүштү аныктаган аң сезимдин өзгөчөлүгүнө тиешелүү» - дейт (8.180). Ошондой эле сезим жөнүндө Салиев ушул эле эмгегинде дагы төмөнкүдөй ойду айтат: «Өң түскө карата анын сезими жакшы» десек, биз мында сөз болуп жаткан адамдардын түстүн сапатына жана ага болгон мамилесин түшүнөбүз. Бул жерде эмоционалдык реакциянын мүнөзү же даражасы жөнүндө эч нерсе берилген жок. Ушуга окшош эле «биздин атуулдук сезим айтып тургандай мындай аткаралы» дегенди алып көрсөк, мында эмоция жөнүндө эч нерсе билдирилген жок. Бул жерде акыл иш аракети жөнүндө, биздин ой жүгүртүүбүздүн белгилүү багытка карата кыймылы жөнүндө билдирилди. Ушул мазмунду негиз кылып алганда бул факт сезим кээде таануу, түшүнүү катары белгиленет» (8.170.).

Адам баш мээсине таасир эткен нерсенин күчүнө, козгогучуна карап баалоо аркылуу түрдүү психологиялык ал абалга тушугуу менен ага карата сезимдин жаралышы келип чыгат. Сезимдин жаралышын биз таасир эткен нерсеге адамдын кайсы бир деңгээлде оң же терс түрүндө берген жообу катары түшүнсөк болот. Адам коомдо жашап анын бир бөлүгүн түзгөндүктөн жалпы адамдардын биргелешкен каалоолору түзүлүп алардын жалпы бир сезимдери келип чыгат. Буга мисал катары көп кабаттуу үйдө жашаган жашоочулар көптөн бери күтүп муктаж болуп жүргөн жылуулуктун борбордоштурулган төлөөсү мамлекет же кайсы бир фирма, компания тарабынан каржыланып акысыз уланып киргизилсе бардык жашоочуларда жакшы маанай, сүйүнүү, ыраазы болуу сезимдери пайда болот. Эгерде бул жашоочулардын каалоолору, муктаждыктары аткарылбай кала берсе, алардын мамлекетке болгон ишеничтери кетип, мамлекет, жетекчилер жөнүндө сөз болгондо алардын кайта-кайта кыйналып, муктаж болгондорунан улам сезимдери күчтүү чыңалууга айланып, адамдарда эмоциялык абал жаралат. Мына ушундай жалпы мүнөздөгү сезим жөнүндө: «Социалдык сезимдердин сферасы адамдардын рухий жашоосунун негизги бөлүгүн түзөт. Бул жалпыга белгилүү чындык. Бирок аны жакындан карап көрсөк биз айтып жүргөн социалдык сезимдер жана сезим категориясы түшүнүксүз бойдон калууда» - дейт К.Чокушев (6.15.). Башкача айтканда турмуштагы ар кандай карама-каршы келген көрүнүштөр, окуялар адамга түрдүү таасир этип, адамдын сезимин козгоп, ошого жараша ал көрүнүштөрдүн таасир этүү өлчөмүнө карай, сезимдин дүүлүгүшүнө жараша адам баштан кечирген оң же терс сезимдер жаралат. Сезимдин өзгөчөлөнгөн, айырмаланган мүнөздөмөсү карама-каршылык болуп саналат. Бул түрдүү маанайды баштан кечирүү канааттануу же канааттанбоо, сүйүү-жек көрүү, кубаныч-кайгы, көңүл ачуу-капалык ж.б. катары айтылат. Ошондой эле сезимдин мааниси «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө»: »Сезим зат. Сезүү жөндөмдүүлүгү акыл-эс»-деп берилет (4.525.). Мындан келип адамда болуучу түрдүү сезимдер акыл-эс, аң сезим менен тикедентике байланыштуу десек болот. Психологиялык ар кандай абалдан улам акыл-эсте оң же терс маанайдагы ойлонуу пайда болуп, натыйжада сезимдер келип чыгат. Ал эми ушул сөздүктө аң сезим жөнүндө: «Аң сезим адамдын ой, мээ аркылуу сезип, туюусу, ой-сезими» - деп берилет (4.53.). Ал эми төмөндөгү эмгекте сезимди экиге оң жана терс деп бөлүштүрүү менен аларды жөнөкөй жана татаал деп бир нече түргө ажыратып аларга токтолуп санаган: «Мазмуну боюнча бардык сезимдерди жөнөкөй жана татаал деп адамда

муктаждыктын канааттануусунун деңгээлине карап бөлүштүрсөк болот. Жөнөкөйгө – капачылык, коркунуч, кубаныч, кайгы, көрө албастык, кызгануучулукту, татаалга – моралдык сезимдер, эстетикалык сезимдер, патриоттуулук жана Ата Мекенге болгон сүйүү сезими деп киргизсек болот. Акырында эмоционалдык абалдын учурундагы пайда болгон ар түрдүү сезимдердин формасы боюнча сезимдик тонду: көңүл, пейил, эмоция, аффект, стресс, фрустрация, шыктануу, бийик сезим деп бөлөбүз. Эмоционалдык маанайдын жөнөкөй формасы – сезимдик же эмоционалдык тон. Сезим алдындагы тон деп - эмоционалдык боёкту түшүнөбүз, алардын субъектиде сакталышын жана чектелишин козгоочу психологиялык процесстин өз мезгилиндеги сапаттуу оттенону. Бизге белгилүү болгондуктан ой жүгүртүүдөн жана эске түшүрүүдөн, аларга байланышкан жагымдуу жана жагымсыз сезимдерди алып келет. Жакшы музыка, розанын жыты, жагымдуу апельсиндин даамы ошол эле мезгилде булар менен бирге адам терс эмоционалдык тонго да ээ боло алат» (2.355.).

Айтылгандардан улам оюбузду жыйынтыктасак, турмуштагы ар кандай таасир этүүлөр адамда кандайдыр бир өлчөмдө дүүлүктүрүүнү жаратып, алар сезимдерди пайда кылат. Ал сезимдер адамдардын аң сезиминде талданып анадан ары жүрүп отуруп, ошол эле учурда оң же терс эмоциянын жаралышына алып келет. Мындай караганда эмоция менен сезимдин пайда болуш чегин ажыратуу эч мүмкүн эмес. Алардын пайда болушу жагдайга, адамдын көңүл маанайына байланыштуу болот. Сезимдин көп түрдүүлүгүн психология илиминде эки категорияга бөлүнүп каралган: оң катардагы сезим, жашоодо адамдын муктаждыгын канааттандырган жана адамга жагымдуу сезим алып келген жана терс катардагы адам жашоосунда муктаждыгын канааттандырбаган жагымсыз шарт алып келген.

Ар кандай сырткы таасирлерден улам баш мээде пайда болгон сезимдик көрүнүш көптөгөн чагылууларды өз ичине чогултуп, жыйнайт. Алардын ичинде бизди курчаган пайдалуу жана зыяндуу факторлордун иш аракеттери да топтологон. Сезимдик көрүнүш өзүнүн жалпылоочу ушундай касиетинин жардамында болжолдуу маалыматтарды кабыл алууга, жаңы козгогучка карата так чечим чыгарууга аны эсте сактаган маалыматтар менен салыштырууга жардам берет. Баш мээдеги пайда болгон сезимдик тон адам ишмердүүлүгү кайсыл жакка багытталса, кайсыл жакка агып жөнөсө, аракеттенсе ошого көз каранды. Сырткы көрүнүшү анча маанилүү болбогон адамдар деле кээде сезимдик көрүнүшүндө бир нерсени жакшы билиши жана максатка умтулуучулугу менен башка адамдын көңүлүнө таасир этип, өзүнүн эмгек өндүрүмдүүлүгүн, жетишкендиктерин жакшыртат.

Адабияттар:

1. Вандриес Ж. Язык. /Лингвистического введения в исследованию/ перевод французского языка. М., 1937, 114-б.
2. Немов Р.С. Общая психология М., 2002.
3. Кыргыз совет энциклопедиясы. 493-б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Ф.: Мектеп, 1969.
5. Психология М., Политиздат., 1951, 155-б.
6. Психолингвистический массовый коммуникаций М., 1989. 15-б
7. Русский язык. - М., 1947. 745-б.
8. Салиев А. А. Мышление как система. -Ф., «Кыргызстан 1974, стр 180.
9. Сепир Э. Язык. /перевод английского языка/. -М., 1934. 7-б.
10. Спиркин А.П. Указ. работа, стр. 117)
11. Общая психология. - Ташкент, 1967, стр-316

Рецензент:

Ажыбаева З. – ф.и.к., доцент